

УКРАЇНЦІ В ПОЛЬЩІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Так історично склалося, що під впливом політичних колізій у різний час значна кількість українців змушені були залишати свої прадавні землі і переселятися в чужі далекі краї. Нині їх чимало розкидано по світу. Частина українських земель відійшла до інших держав. І так воно має залишатися, аби не порушувались міждержавні відносини — найголовніша умова безконфліктного співіснування сусідніх країн.

У складі Польщі залишилися українські землі, що відійшли за умовами Ялтинської конференції 1945 р., яка визначила кордони між колишнім СРСР і Польщею по «лінії Керзона». Договір, підписаний 16 серпня 1945 р., остаточно врегулював прикордонне питання між СРСР і Польщею. Водночас вирішувалось питання про національну меншину: українську в Польщі та польську в СРСР. Сталінська тоталітарна система та комуністичний польський уряд розв'язували цю проблему шляхом примусового переселення.

Заради справедливості слід нагадати, що частина українців «Закерзоння» виявила бажання добровільно переселитися до УРСР. Це було їх природне прагнення возз'єднатися з великою Україною. Були й інші причини, зумовлені складними взаєминами між українським і польським населенням, що сягали в давнину.

Почавши переміщення українського населення в складний воєнний час, партійно-радянські органи не готові були прийняти та влаштувати таку велику кількість людей. Ці знедолені зазнали чимало лиха та поневірянь, потерпали від байдужості чиновників.

Згідно з угодою між польським комітетом національного визволення та урядом СРСР від 9 вересня 1944 р. переселення українців до України, а поляків до Польщі мало бути добровільним, проте, як показали подальші події, цей принцип дуже легко порушувався з обох сторін. Така сутність тоталітарних систем, побудованих на насильстві, примушенні, кривді.

Перед українцями, що проживали на території «Закерзоння», поставало питання про вибір батьківщини. «Почали гадати,— писав у своїх спогадах І. Кривицький,— де краще: під Польщею з її шовінізмом і ненавистю до українців чи в Радянському Союзі з колгоспами і Сибіром. Всі знали, що права вибору не буде і треба поступати так, як накажуть. Якщо в 1939 р. значна частина населення, особливо робітники і бідніші селяни, з приходом радянської армії пов'язували якісь надії на кращу долю, то у 1944 р. таких не було. Люди не могли зрозуміти тієї планової безгосподарності, безглузлого підходу майже до всіх справ у житті, яку встигла показати радянська влада з 1939 по 1941 рік»¹.

На землях «Закерзоння» українське населення складало чималу національну меншину в Польщі, вони тут проживали впро-

довж віків, на територіях, що освоїли в сиву давнину їхні пращури. Однак умови співіснування українців з польським населенням, з яким вони сусідили з давніх-давен, значно ускладнювались. Бажаючи позбутися українців шляхом переселення до СРСР, польські комуністичні власті своєю бездіяльністю провокували розпалювання ворожнечі між обома народами. Щоб не бути суб'єктивним в оцінці тяжкого становища, в якому опинилося українське населення, зачитуємо відомого польського дослідника З. Ковальського. «Озброєне в багатьох селах польське селянство і загони міліції приступили до грабунків, убивств і підпалів в українських селах. Поширюючи терор, вони хотіли змусити українських селян переселитися в СРСР, щоб захопити покинуті ними господарства і майно. Часто вони діяли під прикриттям частин Війська Польського. В цих акціях активну участь брало польське підпілля — теж аковське*. Після нападів з'явилися радянські переселенські комісії. Нищення українських сіл було їм на руку, бо, по-перше, підірвало базу підтримки УПА, а по-друге, спонукало багатьох українських селян добровільно покидати землі і виїжджати на схід»².

Чимало українців виявили бажання переселитися в Україну саме через переслідування з боку польських реакційних кіл. Через командирів радянських частин місцеві жителі — українці надсилали до адміністративних та політичних органів Києва, Москви, в тому числі на ім'я Хрущова і Сталіна листи-прохання про переселення.

За рішенням урядів УРСР і Польського комітету національного визволення були створені переселенські комісії. До середини 1945 р. добровільне переселення майже припинилося. «Не зголошувались вже українці до переселенчих комісій, а також польська влада начебто припинила натиск на українців»³, — зазначає Г. Щерба, яка довгий час вивчала питання про переселення. Між урядами УРСР і Польщі було продовжено дію угоди, хоч значна частина українців «Закерзоння» не бажала залишати рідні землі. У відповідь на звернення головного уповноваженого уряду УРСР по переселенню М. Підгорного до польського уряду восени 1945 р. військово командування надіслало дві дивізії «для боротьби з бандитами УПА і забезпечення евакуації українського населення на території Польщі»⁴, — писав заступник Народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкач у листопаді 1945 р.

Примусове виселення почалося восени 1945 р. і було закінчено в середині 1946 р. Польські війська оточували села, примушували людей до виїзду, під конвоєм переправляли їх до залізничних станцій. УПА всілякими засобами чинила опір, знищувала мости, залізничні колії та станції, ліквідовувала переселенські комісії, однак сили були нерівні. До УРСР було вивезено близько 500 тисяч українців, і все ж на території Польщі залишалося 150 тисяч українського населення, яке не бажало залишати рідні землі.

29 березня 1947 р. Політбюро ЦК ПРП прийняло рішення про виселення українців, що залишились, до воеводств північної і західної Польщі. Ця операція під назвою «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. Регулярні польські війська оточували українські села, давали на збори 2—3 години, довозили людей до залізничних станцій і відправляли на нові місця поселення.

Вишлекана сталінською тоталітарною системою польська комуністична влада свідомо сприяла терору проти українського населення. Тяжкі випробування випали на долю переселенців вже з перших годин, коли вони вирішили покинути рідні краї. Якщо їх не пограбували на місці, то це могло трапитися в дорозі до залізничних станцій або навіть на пункті відправки в далеку путь. Архівні документи, що були довгий час недоступні для дослідників, свідчать про те, що окремі групи польського суспільства, учасники формувань Армії Крайової, навіть

* Аковці — члени Армії Крайової.

міліція, що служила новим комуністичним властям, брали участь у бешкетах, грабували, вбивали, забирали майно і худобу тощо. Це відзначали і уповноважені по евакуації українського населення і зверталися до Голови Ради народних комісарів УРСР М. Хрущова з проханням вжити негайних заходів для створення нормальних умов по переселенню українців до УРСР⁵. Часто радянські урядовці мусили посылати в місця переселення військові сили⁶. Є приклади, коли радянські війська НКВС, а часом і регулярні, вступали в боротьбу з частинами Армії Крайової, УПА, різними підпільними формуваннями, щоб прискорити евакуацію українського населення до УРСР.

Після того, як українці нарешті отримували змогу вирушити в дорогу, трагічні пригоди з ними не закінчувалися, а лише починалися. Це підтверджується численними архівними джерелами. На деяких станціях польських залізниць скупчувалось до 8 і навіть 40 тис. чоловік. Чекаючи відправки понад 3—4 місяці, вони опинилися в дуже скрутному становищі: без продовольства і корму для худоби, зазнавали лиха з боку грабіжників, людей вбивали, розповсюджувались епідеміологічні хвороби⁷. Подібне становище спостерігалось і на станціях розвантаження в УРСР. Траплялися випадки, коли переселенці довгі місяці не могли потрапити на місце призначення, зазнавали злиднів та страждань.

Беріївське відомство, яке через республіканські спецоргани теж займалося переселенням, вважало, що серед евакуйованих є значний прошарок неблагонадійних, «заражених» націоналізмом, які вороже ставляться до радянської влади. Тому першим заступником головного уповноваженого Уряду УРСР по переселенню М. Підгорного було призначено заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР, полковника державної безпеки Т. Кальненка. Згідно зі спеціальною інструкцією для заступників районних уповноважених, відповідальність за переселення покладалась на НКВС. Вони мали розкривати на території районів, повітів формування ОУН, УПА, АК з метою їх виявлення і знищення, вивчати політичні настрої населення, викривати тих, хто допомагав або симпатизував ОУН—УПА тощо. Про все це доповідалося в Київ.

В одній із доповідних записок на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Короченка від 4 грудня 1944 р. Т. Кальненко наголошував, що серед тих, хто бажає переїхати до УРСР, «...є багато антирадянського та українсько-націоналістичного елементу. Цей елемент, хоч зараз репресій і не підлягає, але вимагає оперативного обслуговування (саме зараз на території Польщі)...»⁸

На одній з нарад в грудні 1944 р. він вимагав від районних уповноважених, які водночас були оперативними працівниками НКВС, активізації їхньої діяльності по виявленню антирадянських елементів, співпраці з польськими органами безпеки, контролювання роботи працівників апарату по переселенню⁹.

Спецоргани ретельно «фільтрували» переселенців ще в дорозі, часто звинувачували в злочинах зовсім невинних людей, заарештовували, поповнюючи імперію ГУЛАГу¹⁰. Ось що писала з цього приводу переселенка В. К. Яблонська. По прибутті на місце «до колгоспу відразу забрали коней, вози, зайву худобу, залишали одну корову. Настав 1945 р. ... Перемоги і Сталін продовжував свою чорну справу. Шість моїх односельчан були репресовані. Судила їх у Бердянську так звана «трійка». Декого викликали «свідчити», але що їх питали, вони не мали права говорити. Один такий «свідок» невдовзі закінчив життя самогубством. Всі шість були засуджені на 25 років кожний»¹¹...

Т. Кальненко фактично керував усім процесом переселення. Він видавав накази та розпорядження, інформував головного уповноваженого М. Підгорного про хід переселення, надсилав до Києва доповідні та інформації, в яких звітувався про виконану роботу. В доповідній

записці за 5 березня 1945 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка він писав, що на Україну виїхало 30 939 господарств. Однак за останні 4—5 місяців «майже не поступали заявки на евакуацію» тому, що райони Перемишлянський, Любачевський, Ярославський «особливо вражені бандитизмом». Однією з причин того, що люди не зголошувалися на переселення, була та, що «крім прямого фізичного впливу бандитизму аковців і оунівців пущена в хід агітація реакційних елементів... священники ведуть серед прихожан агітацію проти переселення на Україну. Необхідно відзначити,— пише далі Т. Кальненко,— що духовенство серед населення користується великим авторитетом і там, де священник подає заяву на евакуацію, подає заяву і населення, там, де священник не виїжджає, там і населення не виїжджає»¹².

З наведеного прикладу видно, що місцеве українське населення, згуртоване у церковні громади, довіряло своїм релігійним провідникам і орієнтувалося на них у складних життєвих ситуаціях. За компартійною ж ідеологією, релігійні діячі були ворогами сталінської тоталітарної системи, яка безжально їх репресувала, заганяла до ГУЛАГів, знищувала. Яскравим прикладом цього може бути доля священнослужителів «Закарзоння». Вже з початку 1945 р. органи НКВС почали арештовувати духовенство. 20 лютого 1945 р. заступник районного уповноваженого по переселенню українців з Любачівського повіту В. Біленко доповідав Т. Кальненку, що вони прийняли рішення вивести всіх священників, які мають вплив на населення. У квітні 1945 р. у Перемишлі відбулась нарада за участю радянських і польських представників, на якій йшлося про переселення українців. Було вирішено заарештувати єпископа Перемишлянського і Дрогобицького Й. Коцеловського. В цьому ж місяці його та всіх служителів єпископату було заарештовано і відправлено в УРСР, де він помер у в'язниці¹³.

Українська земля, нова батьківщина зустріла переселенців не ласкаво. Вже перші години перебування в Україні переконали, що їх сподівання на краще життя є ілюзією. Найбільш гострим було питання забезпечення переселенців окремими будинками, господарськими приміщеннями і присадибними ділянками. Так, у Дніпропетровській області з 5486 господарств лише 782 сім'ї проживали в окремих будинках, а решта була розміщена в будинках колгоспників у порядку ущільнення, що спричиняло конфліктні ситуації з місцевим населенням. Понад 2 тис. прибулим не було виділено присадибних ділянок. В деяких районах області колгоспи не розраховалися з переселенцями за здану ними сільськогосподарську продукцію на старому місці проживання. Загальна заборгованість в області по зерну становила 47 тонн, по картоплі — 3468 тонн. Деякі колгоспи відмовляли переселенцям у виділенні підвод для доставки отриманого зерна, в тягловій силі, необхідній для обробітку землі, перевезення палива, хворих тощо. В багатьох районах злочинці, що чинили хуліганські дії проти переселенців, прибулих з Польщі, не притягалися до відповідальності. Щодо самих переселенців, то більшість з них добре і сумлінно працювала в колгоспах. Багато працювало бригадами, обиралися членами правління колгоспів, завідуючими фермами, різними господарствами.

Такими само жахливими були умови життя переселенців і у Запорізькій області. Про це свідчать архівні матеріали¹⁴. Дуже часто вони жили в одних приміщеннях з худобою, свиньями, птахами у вологих, не пристосованих будинках, іноді без вікон, дахів, дверей. Затримувались розрахунки за залишене на старих місцях майно та будівлі. На місцях переселення фінансові органи часто завищували вартість будівель, переселенців ставили на гірші роботи, правили з них високі ціни за побутові речі в крамницях, намагаючись цим самим принизити людей, вивезених зі своїх рідних місць. У них реквізували коней, вози, інший реманент як ознаки «куркульства». Правління багатьох колгоспів часто не виділяли переселенцям посівного збіжжя. Майже по всіх областях

зволікали з прийняттям їх у колгоспи. Наприклад, Одеський обласний комітет КП(б)У в березні 1945 р., здійснивши перевірку в районах, зазначив, що прийняття в колгоспи переселенців вкрай незадовільне. На цей час з 4752 сімей прийнято до колгоспів лише 250, наділені присадибними ділянками 1451, лише 1302 сім'ї отримали житло. Обком наголошував, що настрої населення поганих, в ряді випадків серед людей спостерігалось невдоволення своїм становищем. А вже наближалися польові роботи, а більшість з них не мала городів, посівного збіжжя та врешті-решт їм було навіть ніде жити.

Подібне становище склалося у переселенців, прибулих у Херсонську, Сталінську, Ворошиловградську та інші області України. Тому не дивно, що з їхнього боку виникало, безумовно, справедливе обурення. Місцеві ж партійні керівники, перебуваючи в ідеологічних шорах, вважали, що причиною такого стану є «незадовільна постановка політичної роботи» та ворожа пропаганда контрреволюційних елементів». Вони турбувались про те, щоб створити серед переселенців гуртки по вивченню праць Сталіна, Конституцій СРСР та УРСР, статуту сільгоспартілі, проведення різних політичних занять тощо¹⁵.

Про те, що справи з влаштуванням переселенців потребували більших зусиль з боку партійних та державних органів на місцях, не викликало сумнівів. Однак це питання не завжди було в центрі уваги не тільки місцевих, а й республіканських партійних та державних органів, воно часто було пушене на самоплив. То ж у справі переселення і влаштування прибулих з Польщі українців мала втручатися Москва. У вересні 1945 р. в Україну було надіслано партійних функціонерів з ЦК ВКП(б), які перевіряли стан справ з влаштуванням переселенців.

У результаті перевірки було відзначено, що відділи колгоспного будівництва облвиконкому і райвиконкомів не мали навіть графіків будівництва та відбудови будинків для переселенців. «Становище загострюється також ще тим, — зазначається в доповідній записці, — що в ряді районів бездушно-бюрократичне відношення до запитів та нужд переселенців викликає їх незадоволення радянським апаратом, що сприяє поширенню різних провокаційних чуток і росту тенденцій до виїзду з області»¹⁶. Невідомо, що то були за провокаційні чулки, скоріше всього критичні зауваження на адресу місцевих властей, але бути незадоволеними станом влаштування у переселенців були всі підстави.

Становище ускладнювалося ще й тим, що через несприятливі природні умови у 1945—1946 рр. в Україні видався поганий урожай зернових. Люди на вироблені трудовні майже нічого не одержали (колгоспи розраховувались виробленою продукцією), нависла загроза голоду. Як відомо, так воно і трапилось. У 1946—1947 рр. в Україні стався голод, що призвів до великих жертв.

Опинившись перед суворою дійсністю байдужості, бездушності, безгосподарності, зазнавши поневірянь під час переїздів, втративши віру в реальне вирішення безлічі питань по влаштуванню з боку місцевих властей, переселенці вимушені були звертатися по допомогу до вищих партійних та радянських адміністративних органів, сподіваючись знайти там підтримку, але їх листи залишалися без відповіді¹⁷.

Отже, тяжкі матеріальні та побутові умови, повна дискримінація прав переселенців, відсутність перспективи на покращення життя викликали серед них цілком законне невдоволення. Серед більшості прибулих почала формуватися думка про повернення на рідні землі. Звичайно, що на «Закерзоння», тобто на свою територію, де вони проживали раніше, повороту не було. Їх там ніхто не чекав, їхні будівлі, якщо не були знищені, то зайняті поляками, які переселялися з України. Тому почалося самовільне переселення на територію західних областей, у місцевості, що за кліматичними та географічними умовами нагадували рідні краї. Цьому сприяла інформація, отримана від рідних та близьких, які осіли в західних областях, де були, на їх думку, кращі

умови для життя. Важливою причиною до втеч переселенців було й те, що на той час на західноукраїнських землях ще не скрізь були колгоспи.

Спочатку втечі були стихійними, але згодом набули масового характеру. Так, на вересень 1945 р. за межі Одеської області виїхало понад 500 сімей. Багато людей домагалася через районні та обласні організації дозволу перебраться у західні області України, деякі самостійно кидали колгоспи, забирали майно і виїжджали з районів. Масовий виїзд переселенців спостерігався з Миколаївської, Дніпропетровської, Запорізької областей. Траплялось і так, що виїзду переселенців сприяли голови колгоспів, які не бажали брати на себе турботи по влаштуванню людей. Деякі обласні владні чиновники вимушені були прийняти постанову «Про припинення самовільного виїзду переселенців з Польщі»¹⁷.

Деякі переселенці вважали, що причиною всіх бід є колгоспна організація праці. Так, переселенець Фіщук з колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського району заявив перевіряючому: «У вас на Україні землі багато, але якби цю землю обробляли особово, то всі селяни були б багаті і в країні було б багато хліба». Проте партійні та адміністративні інституції причиною такого стану вважали інше: «В результаті відсутності систематичної масово-політичної та культурно-виховної роботи серед переселенців ворожі елементи поширюють різного роду провокаційні чутки, направлені на дискредитацію колгоспів»¹⁸.

Як свідчать історичні джерела, незважаючи на всі труднощі, чимало переселенців прижилися на нових територіях, влаштувалися, перетерпівши всі незгоди, однак туга за рідною землею довгі роки не покидала їх. Було тяжко ще й тому, що в офіційній політиці, а також в історіографії тема переселення замовчувалася, на неї було накладено табу. І лише в останні роки наукова громадськість стала вивчати це питання, люди, хто пережив ті тяжкі часи, почали подавати свій голос.

На наш погляд, це питання потребує подальшого дослідження, щоб висвітлити «білі плями» нашого історичного минулого.

¹ *Кривуцький І.* Де сріблястий Сян пливе // Україна: наука і культура.— 1993.— Вип. 25/27.— С. 163.

² *Ковалевський З.* Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Там само.— Вип. 26—27.— С. 213.

³ *Щерба Г.* Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях.— 1991.— № 8.— С. 956.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (Далі — ЦДАГО України).— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1471.— Арк. 65.

⁵ Там само.— Спр. 1469.— Арк. 20—22.

⁶ Там само.— Спр. 1468.— Арк. 29—30.

⁷ Там само.— Спр. 1471.— Арк. 93—94; Спр. 1468.— Арк. 137—138.

⁸ Там само.— Спр. 790.— Арк. 91.

⁹ *Білас І.* Механізм депортації українського і польського населення в 1944—1946 роках // Золоті ворота.— 1992.— № 2.— С. 185.

¹⁰ *Щерба Г.* Історична правда про переселення з Холмщини в 1944—1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 1945 року // Визвольний шлях.— 1991.— № 10.— С. 1244.

¹¹ *Щерба Г.* Там само.— 1991.— № 11.— С. 1377.

¹² ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 16.

¹³ *Білас І.* Згадана праця.— С. 187.

¹⁴ Державний архів Запорізької області.— Ф. 1944.— Оп.— 1.— Спр. 67.— Арк. 34—35; — Ф. 1944.— Оп. 2.— Спр. 33.— Арк. 8.

¹⁵ ЦДАГО України.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 740—341.

¹⁶ Там само.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 210.

¹⁷ Там само.— Ф. 182.— Оп. 4.— Спр. 56.— Арк. 92.

¹⁸ Там само.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 1470.— Арк. 209.

